

Tulajdon és érdek

A tulajdon és érdek történelmi kategória. Engels szerint az érdekek a társadalmi mozgás alapvető szabályozói. Minden egyes társadalmi-gazdasági alakulatban sajátos formát öltenek. Mint a tevékenység legfontosabb ösztönzői átfogják a gazdaság minden ágát: a termelést, elosztást, cserét és fogyasztást. A szocialista forradalom gyökeresen átalakítja a tulajdonviszonyokat, megváltoztatja a társadalmi szerkezetet, az osztályok és rétegek jellegét, kölcsönös kapcsolatait. Ez szükségszerűen maga után vonja az érdekviszonyok átalakulását is.

A kapitalizmusról a szocializmusra való áttérés időszakában és még azután is elég hosszú időn át a tulajdon és az érdek viszonyát igen leegyszerűsítve, sarkítva és kissé naivan értelmezték. Valahogy így: mivel a szocialista forradalom lényege a tőkés kizsákmányolási viszonyok felszámolása és az új, szocialista termelési viszonyok kialakítása, a magántulajdon felszámolásával és a szocialista tulajdon kialakításával megszűnik az az alap, amely eltérő érdekeket szült, és a szocialista tulajdon alapján ösztársadalmi *érdekazonosság* alakul ki.

Tulajdon és érdek

A tulajdon és az érdek viszonyának ilyeszerű megvilágításában két gyenge pont fedezhető fel. Az egyik az, hogy hosszú időn át tagadták a partikuláris érdeket, mi több, egyéni, kispolgári érdekek kiáltották ki, és mint csökevényt elítélték, elhanyagolhatónak tartották. E felfogás másik fogyatékosága az volt, hogy abszolutizálta az érdekek *homogenitását*. Eszerint, mivel a munkásosztály teljesen homogén, csupán egyetlen érdeke lehet, és annak kifejezője minden esetben az állam, illetve a kialakult intézményi rendszer.

A szocialista tulajdonból, tulajdonviszonyokból — az említett leegyszerűsítő felfogás szerint — szükségszerűen kialakul egy új, a szocializmusra jellemző érdekviszony, de ebben a helyzetben az érdekek ellentétek nélkül, békésen megvannak egymás mellett. Az érdeellentétek eszerint csak az ellentétes társadalmi osztályokon nyugvó társadalmakban csapnak össze, csak azokra jellemzők. A szocializmusban, mivel felszámolta az ellentétes osztályokat, már csak az érdekek *egysége* lehetséges, ellentétük már nem!

A kapitalizmusban viszont a termelőeszközöktől megfosztott dolgozó érdeke nem lehet azonos a termelőeszközök tulajdonosának, a tőkésnek az érdekével. Ezzel szemben a szocializmusban az érdek mint a másokat kizáró magántulajdon tagadása fejeződik ki a munkások magatartásában. A termelőeszközök társadalmi, közös tulajdonba kerültek, és a dolgozóknak mint tulajdonosoknak az érdekei meg kell hogy egyezzenek, nem lehetnek eltérőek. Vagyis az érdekek rendszerének döntő tényezője a tulajdon. A lényeg: *tulajdonosi vagy nem tulajdonosi érdek*.

A szocialista építés sok évtizedes gyakorlata mindezzel szemben azt igazolja, hogy a szocializmus még nem az abszolút homogén érdekek társadalmi. Csupán arról van szó, hogy az új rendben az alapvető osztályérdekek *tendenciálisan homogenizálódnak*, a fejlődés hatására egyre inkább előtérbe kerül a társadalmi, csoport- és egyéni érdek vertikális és horizontális kapcsolatrendszer.

Ezzel kapcsolatosan a nagy kérdés a következő: az ellentétes osztályok megszűnté utáni helyzetben *hogyan* és mennyire megy végbe az alapvető érdekek „egyesülési” folyamata, ugyanakkor pedig a nem alapvető, „másodlagos” érdekviszonyok *miért*, miként jelennek meg vagy miért maradnak fenn?

Ennek az „egyesülési” folyamatnak a dialektikája valószínűleg az, hogy az érdekviszonyok alakulása a szocializmusban a tőkés magántulajdon köztulajdonná tételével megindul azon az úton, amelyen végighaladva a *magán- és közélet*, az egyéni és közérdekek egyre magasabb fokon újra egyesülnek (az ősközösség felbomló szakaszában ezek szétváltnak, és a magántulajdonon alapuló társadalmakban mindvégig megmaradnak). De ez az egyesülési (vagy talán közeledési) tendencia tartós *történelmi folyamat*, hosszú átalakulás eredménye. A szocializmus nem egy csapásra számolja fel a magán- és közérdek különbségét s ellentmondásait. Tény, hogy a szocializmusban az alapvetően közös érdekek mellett és velük

párhuzamosan partikuláris vagy másodlagos érdekek is léteznek. Ennek egyik oka az, hogy a szocialista tulajdonnak történelmileg két formája alakul ki: az állami (állami) és a csoport- vagy szervezetkezeti tulajdon. Két alapvető osztály van még a szocializmusban: a munkásosztály és a szervezetkezeti parasztság. Az értelmiség mint réteg szintén társadalmunk valóságához tartozik. A szocializmus tehát osztálytársadalom, amelyre még egyfajta érdekszerkezet jellemző; de ugyanakkor már az osztályszerkezetek megszűnésének kezdetét is jelenti, ami miatt a tulajdonképpen kommunizmusra való áttérés időszakában az osztályérdekek közötti eltérések is egyre inkább elhalványulnak, majd később valószínűleg megszűnnek, és csak ezáltal válnak majd a tulajdonviszonyokból fakadó érdekek a szó igazi értelmében véve társadalmivá.

Közösségi érdek — egyéni érdek

A társadalmi és az egyéni érdek viszonyának alakulását — mindenekelőtt e viszony objektív okait — kutatni igen fontos és időszerű feladat. Logikailag és történelmileg nézve a kérdést, Marx igen találóan mutat rá az egyéni és a közös érdek kialakulásának dialektikájára: „A munka megosztásával [...] egyszerűsödve van az az ellentmondás: az egyes egyén vagy család érdeke és az egymással érintkező valamennyi egyén érdeke között; ez a közösségi érdek pedig nem csupán a képzeletben létezik, [...] hanem a valóságban mint azoknak az egyéneknek a kölcsönös függése, akik között a munka megoszlik.”¹ A marx felfogásban a társadalmi munkamegosztás következménye kettős és egyben ellentétes is. A munkamegosztás egyrészt az egyén elkülönüléséhez vezet, de egyben az egyének kölcsönös függésének a kialakulásához is. Mint elkülönült egyének a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye és szerepe miatt az érdeke más és más. De mint kölcsönös függésben levő termelő, akinek léte a társadalmi munkamegosztás folytán a többiek tevékenységének milyenségétől és hatékonyságától is függ, a közös érdek létezésétől sem tekinthet el. Az egyéni és társadalmi érdeket nem lehet egymástól elszakítva sem feltételezni, sem vizsgálni.

Az egyéni vagy magánérdek társadalmi meghatározottságának összefüggésével kapcsolatosan Marx a következőket szögezte le: „A csattanó éppen abban van, hogy már maga a magánérdek is társadalmilag meghatározott érdek, és csak a társadalom által szabott feltételek között és az általa adott eszközökkel érhető el, tehát a feltételek és eszközök újratermeléséhez van kötve [...], vagyis tartalma, valamint megvalósulásának formája és eszköze mindenkitől független társadalmi feltételek által adott.”² (Kiemelés tőlem — F. M.) Ebben az összefüggésben sem a közösségi, sem a magánérdek nem a társadalom tagjainak szüleménye, hanem az objektív valóság terméke, és ezért tudománytalan minden olyan nézet, amely az érdeket az örök emberi természetből akarja levezetni. Adam Smith például a munkamegosztást és az érdekkülönbségek alapját a hasznossági elméletben, az emberi önzésben, a cserélési hajlamban látta.

De mi lehet az egyéni és közös érdekeknek az objektív alapja? A társadalom termelőerői vagy termelési viszonyai? Az objektív okok után kutatva Marx úgy látja, hogy ez is, az is: „Munkamegosztásának különböző fejlődési fokai a tulajdon megannyi különböző formáját jelentik, vagyis a munkamegosztás mindenkori foka meghatározza az egyének egymáshoz való viszonyát is a munka anyagára, szerzőjére és termékére vonatkozóan.”³ Mivel a termelőerők fejlődésének egyik fokmérője éppen a társadalmi munkamegosztás, ez utóbbit pedig egyben a termelőerők fejlődésének egyik rugója is, az érdekviznyokat a termelőerők fejlettségi foka határozza meg. De nem közvetlenül, csak közvetve, a tulajdonviszonyok révén. Tehát az elkülönült érdek forrása a munkamegosztás és a tulajdonviszonyok elkülönültsége. Bár a szocializmusban a társadalmi tulajdon alapján nem elkülönült, hanem egyesített szocialista árutermelők vannak, a szocializmusban is van elkülönültség, minthogy a szocialista termelők — mind az állami, mind a szervezetkezeti vállalatok — bizonyos gazdasági operatív önállósággal rendelkeznek.

Az egyéni vagy partikuláris érdek társadalmi meghatározottságából következik, hogy a közösségi érdek a döntő elem. Az egyéni és közösségi érdek mint kölcsönös függés tendenciájával kapcsolatosan Marx megjegyezte: „Az egyéni érdek mindig osztályérdekké fejlődik, ez pedig közösségi érdekké, amelyek az egyes egyénekkel szemben önállósulnak, önállósulásukban általános érdekek alakját öltik.”⁴

Hosszú ideig szinte frázisként ismételtük azt, hogy az egyéni érdeket alá kell rendelni a társadalmi érdekeknek. Mint az ettől valamennyire is eltérő egyéni ér-

deknek semmi keresnivalója a szocializmusban. A fenti marxi gondolatmenetből viszont világosan következik, hogy az egyéni és az általános érdek viszonyrendszerének kialakulása tartós társadalmi-történelmi folyamat, eredmény, és nem kiindulópont. Ebben a folyamatban az egyéni érdekből osztályérdek lesz, az osztályá formálódó egyének érdekei homogenizálódnak. Ezt követően az osztályérdekből — amikor az illető osztály uralkodó, vezető osztállyá válik — közösségi érdek lesz. Ezt követően, a kommunizmus felé haladva, az osztálykülönbségek eltűnésével a szó igaz értelmében általános érdek lesz.

A kommunista társadalom első vagy alsó szakaszában egyelőre még csak arról a folyamatról beszélhetünk, amikor az egyéni érdek osztályérdekké és ez közösségi érdeké válik. De ennek a folyamatnak mozgásmechanizmusát még nem tártuk fel kellő módon. Hogyan, milyen úton és eszközökkel alakul ki a közös csoport- és egyéni érdek vertikális és horizontális kapcsolatrendszere, mi ennek a mozgatórugója, melyek az ellentmondásai (ha egyáltalán vannak), és miként lehet ezeket feloldani? Minderről már vajmi keveset tudunk.

Érdekezonság — érdekkülönbség

A társadalmi és az egyéni érdek összefüggése meglehetősen leegyszerűsítve valaha így hangzott: egyéni érdek csak annyiban van, amennyiben ez egybeesik vagy megegyezik a közösségi érdekekkel. Ellenkező esetben minden eszközzel el kell fojtani. Kiküszöbölése pedig csak idő kérdése. E felfogás elvi alátámasztására a következőket hozták fel: mivel minden érdek hordozója az egyén — ő az egyetlen cselekvő lény. De — és itt ezen volt a hangsúly — az egyén társadalmi termék, létfeltételeinek produktuma csupán, ezért az egyéni érdek megvalósulásához mások cselekvésére, tevékenységére is szükség van. Vagyis a társadalmi munkamegosztásból adódóan tevékenységére szükséges a mindennapi élet biztosításához. Az árutermelés feltételei között ez a tevékenység az árucseré formáját ölti magára. Ezért az egyéni érdek összefonódik a tágabb, szélesebb körűvel; bizonyos csoport-érdeket, rendszerint osztályérdeket feltételez. De mivel az osztály is csak része a társadalomnak, az osztály léte az egész társadalom létét feltételezi, vagyis az osztálytársadalmi érdeket. Az érdekek rendszere tehát hármass rétegzettségű: társadalmi, csoport-, egyéni.

Csak hogy ebben az összefüggésben — legalábbis úgy tűnik, hogy — az osztálytársadalmi érdek az érdekek egyik eleme, összetevője, a másik az egyéni. Holott a valóságban az osztálytársadalmi érdek nem az érdekszerkezet egyik eleme, hanem összefoglaló kategóriája. Az osztálytársadalmi érdekek ugyanis átfogó folyamatba illeszkednek. Vajon azonban az osztálytársadalmi érdek az egyéni érdekek pusztá summája, vagy több ennél? Ugyanakkor az is probléma, hogy az osztálytársadalmi érdek végső fokon absztrakció, aminek a valóságban nincs konkrét tartalma. A gyakorlatban viszont a központi akarat érvényesülése jelenik meg. A központi akaratot, a közösségi vagy általános érdeket azután azonosítják az állami érdekekkel. Az állam ebben az összefüggésben — mint felépítményi elem, mint intézmény — a közösségi érdek képviselője, kifejezője és egyben védelmezője is. Mindez persze nem véletlen. Ennek forrása, hogy az volt az uralkodó nézet, miszerint a társadalmi tulajdon magasabb rendű formája az állami tulajdon, ennek van vezető szerepe a szocializmusban.

A valóságban viszont a közösségi érdekek és az államnak mint felépítménynek a kapcsolata nem ilyen egyszerű. Nicolae Ceaușescu elvtárs a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának 1982. június 1–2-i teljes ülésén mondott beszédében részletesen kitért a kérdésre: „Úgy vélem, hogy a társadalmi tulajdon, az egész nép tulajdonát helytelenül azonosítják az állami tulajdonnal. Az állam nem tulajdonos, és nem is kell az legyen a kifejezés jogi értelmében. A társadalmi tulajdon a népé. Az állam csupán eszköz a munkásosztály, nemzeti különbség nélkül, az egész nép kezében arra, hogy szervezett módon valósítsa meg a gazdasági-társadalmi fejlődést.”⁴⁵

A tulajdonviszonyok tanulmányozásának időszerűségéből következik, hogy az egyéni és társadalmi érdek viszonya, az egyéni érdek közösségi érdeké való redukálódása a valóságban nem olyan egyszerű, mint azt egyes politikusok és teoretikusok gondolták. Az egyéni és közösségi érdek összhangja tehát nem kiindulópont vagy elméleti hipotézis, ami aztán a magántulajdon és a tőkés kizsákmányolás felszámolása nyomán be is következik. Az érdekek azonosulása — mint már mondtuk — hosszú folyamat, számos buktatóval.

Nem is olyan régen olyan elképzelés alakult ki, hogy ha a főbb termelőeszközök társadalmi tulajdonba kerülnek, azonos lesz a dolgozók társadalmi hely-

zete (mindenki egyaránt tulajdonos is lesz), és ez a helyzet szükségszerűen *egyforma* érdeket is szül majd. Valójában az azonos osztályhelyzet még nem szül minden *körülmények* között feltétlenül azonos érdekeket. Ezt bizonyítja egyébként már a kapitalizmus több évszázados története is. Az a tény, hogy a tőkésék célja — függetlenül attól, hogy ipari, kereskedelmi vagy banktőkésék — a profit, a haszon, a munkásosztály kizsákmányolása és elnyomása; ez a közös cél nem zárja ki a konkurrenciát, sőt, a profit megszerzése érdekében öldöklő verseny alakul ki a tőkés csoportok között. És a játék nem babra, hanem vérre megy. Holott azonos helyzet töltenek be a társadalmi termelésben, mindnyájan a termelőerők tulajdonosai. Tehát az osztályérdek nem jelent feltétlenül érdekazonosságot is. Az osztálynak vagy a csoportnak az érdeket úgy lehet tehát felfogni, mint emberegyüttesnek, mint egységnek az érdekét. De a közös célon belül lehetnek egyéni érdekek is. Például a szövetkezeti parasztság új osztály a szocializmusban. Közös érdekük a szövetkezeti szektor megszilárdulása, gyarapodása, felvirágzása. De az egyes termelőszövetkezetek érdekei ezen belül már differenciáltabbak, partikulárisak; ahány gazdaság, annyi érdek is tulajdonképpen. Sőt a termelőszövetkezetek között vannak brigádok, amelyeknek az érdekei is lehetnek sajátosak. A brigádon belül az egyszerű szövetkezeti tag érdeke lehet egyéni, ami csak nagy vonalakban egyezik a többi tag érdekével.

A több ezer éves társadalmi gyakorlat azt bizonyítja, hogy az egyes osztályok, csoportok érdeke érintkezik egy másik osztály vagy csoport érdekével, feltételezi vagy kizárja azt. Az érdekek ellentétesek is lehetnek.

Az érdekviszonyokat lényegesen bonyolulttá teszi továbbá az a tény is, hogy az érdekek szerkezete igen-igen összetett. Az osztály- vagy csoportérdeken belül vannak például: a) alapvető és nem alapvető érdekek; b) napi (pillanatnyi) és távlati érdekek. Napjainkban például a nemzetközi tőke alapvető érdeke a kapitalizmusnak mint rendszernek a fenntartása, működési feltételeinek a biztosítása, a szocializmus elleni harc. De e közös érdek ellenére a nemzetközi pénzcsoportok, tőkésországok között is komoly érdekellentétek feszülnek. A távlati célokban meg egyeznek a tőkésállamok: minden eszközzel fenntartani a tőke hatalmát és uralmát. De a napi és részeclok területén igen nagyok az eltérések.

Az érdekviszonyok feltárását megnehezíti továbbá az is, hogy a társadalmi érdekrendszernek vannak kifejtett, kialakult, körvonalazódott formái. De bizonyos esetekben — és ez a fejlődés miatt egyáltalán nem ritka eset — az érdek csak mint irányzat jelentkezik. Ezért az érdekviszonyok tanulmányozásakor az érdekeket mozgásukban, alakulásukban kell vizsgálni. Döntő szempont mindig az érdek mozgásirányának feltárása, belső hajtóerőinek megvilágítása.

A megismerést tovább nehezíti az is, hogy az érdek mint objektív, tehát akarattunktól független kategória és mint tudatosult érdek — vagyis szubjektív kategória — nem esik feltétlenül egybe. Az érdek tudniillik mint objektív kategória, amelyet a tulajdonviszonyok, a tulajdonforma határoz meg, akkor is létezik, ha az illető osztálynál vagy csoportnál még nem tudatosult. Ahhoz, hogy tudatosuljon, az érdekeknek szubjektívizálódnia kell.

Objektív érdek — szubjektív érdek

A tulajdonviszonyok miatt egy osztály lényegi azonossága jön létre. Mint említettük, ezért az érdekek osztályéredkékké sűrűsödnek, kialakulnak egy osztály *alapvető, szükségszerű, átfogó* érdekei. Ennek ellentmondani látszik az a tendencia, hogy a szocializmusban a társadalmi munkamegosztás elmélyülése miatt az érdekek is igen differenciáltak lehetnek. De az osztályhelyzet lényegi azonossága miatt érdekközösség alakul ki bizonyos társadalmi kategórián belül, és ez az egység dialektikus. Az érdekközösség — idő múltán — tudatosul, kikristályosodik az osztálytudat, majd intézményesül, szervezeti formát ölt.

Az osztályérdek tudatosulása mint folyamat igen bonyolult. Tulajdonképpen két szakaszát különíthetjük el.

Az egyik a *köznap* tudat, amely jellegénél fogva empirikus, tapasztalati. Tipikus formája a vélemény. Amikor egy osztály tagjai véleményt nyilvánítanak, tulajdonképpen azt fejezik ki, amivel egyetértenek vagy nem; helyeselnek, vagy nem helyeselnek valamit. A vélemény persze szubjektív értékítélet az objektív érdekről, s mint ilyen, igen eltérő lehet. Ezt a differenciált, árnyalt, szubjektív értékítéletet *közvéleményként* is felfoghatjuk.

A másik az elméleti tudat. Ez akkor következik be, amikor a közös osztály-érdekből osztálytudat, eszme jön létre, s az osztálytudatból ideológiai, politikai

felfogás lesz. Ez utóbbi már nem tapasztalati, hanem tudományos. De, mint Lukács György figyelmeztet, van hamis és helyes tudat. Ennek értelmében a közös érdek tudatosulásában mint az objektív valóság megismerésének folyamatában — kialakulhatnak: a) valódi, igazi érdekek, amelyek az objektív valóság *helyes* tükrözése során jönnek létre; b) vélt, álérdekek, amelyek látszólag a szóban forgó közösség érdekei, a valóságban azonban lényegében az osztály érdekétől idegenek; c) hamis, téves érdekek, ami nem más, mint az akaratunktól függetlenül létező valóság hibás tükrözése, vagyis hamis tudat.

Az osztályérdek tudatosulásának folyamatában, annak érdekében, hogy áll- vagy hamis tudat ne alakuljon ki, minden osztálynak szüksége van élesapatra, pártra, amely tudományos módon, absztrakció segítségével képes felismerni az osztály valós, tényleges érdekeit. Ezért a munkásosztály ideológiájában, a tudományos szocializmusban, az érdek realizálódásának valamennyi elméleti, tudományos ismerete és általános feltételei összegeződnek.

Egy osztály ideológiája, világnézete tehát úgy fogható fel, mint az érdekek reális, átfogó, tudományos tükrözése. Az ideológia tulajdonképpen egy osztály érdekközösségének szintézise.

Egy osztály ideológiája már egyben politikai tudat is. Mivel Lenin szerint a politika nem más, mint koncentrált gazdaság, a politikai tudat is ezért többnyire nem más, mint koncentrált gazdasági tudat. A politikai tudat alapja, kiindulópontja a gazdasági tudat, ami nem egyéb, mint egy osztály gazdasági érdekeinek szubjektívizálódása.

A termelőerők fejlődése a tudomány és a műszaki haladás hatására a valóság igen gyors változásához vezet, ebből kifolyólag az érdekek terén is változások következhetnek be. De a már tudatosult érdekre és annak intézményesült formáira bizonyos tehetetlenségi erő jellemző. Az érdekek objektív rendszerében és szerkezetében beállott változások ezért csak megkésve tükröződnek a gazdasági tudatban, és ennek nyomán az intézményrendszer további késéssel tudja csak az új helyzetet lereagálni és ahhoz alkalmazkodni. Az érdek sokkal dinamikusabb kategória, mint szubjektív tükröződése. Emiatt az érdek valóságtartalma és kifejezési formája között lépcsőkülönbség vagy éppen ellentét alakulhat ki, ami a tudat továbbfejlesztését, felülvizsgálatát igényli. Az érdek valóságtartalma és az érdek kifejezési formája közötti meg nem felelés vagy ellentét kiküszöbölésének módzatairól, útjairól, eszközeiről, nehézségeiről sem tudunk egyelőre túl sokat. Márpedig az érdek valóságtartalma és az érdek kifejezési formája közötti összhang megteremtése a zavartalan gazdasági fejlődés záloga. És egyben az egész közösség érdeke. A kérdés tanulmányozása tehát minden figyelmet megérdemel.

JEGYZETEK

1. Marx—Engels: *A német ideológia*. MEM 3. 33.
2. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapelvei*. MEM 46. I. 73—74.
3. Marx—Engels: *I. m.* 77.
4. *I. m.* 229.
5. Nicolae Ceaușescu: *Beszéd az RKP KB 1982. június 1—2-i plenáris ülésén*. Előre, 1982. június 3.

Avram Felicia:
Coșbuc-illusztráció